

- Szczepaniková, A. 2006. „Studium mezinárodní migrace – co nabízí gender perspektiva?“ *Socioweb*, 11/2006: 2–3.
- Šanderová, J. 1998. „Co určuje postavení žen v stratifikačním systému?“ Tuček, M. a kol. *Česká rodina v transformaci – Stratifikace, dělba rolí a hodnotové orientace*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Šanderová, J. 2007. „Teoretický rámec a první krok k zobecnění (Společný jmenovatel zkoumaných nerovností)“. Pp. 11–24 in Šanderová, J. (ed.). *Sociální nerovnosti v kvalitativním výzkumu*. Praha: ISS FSV UK.
- Šanderová, J. 2008. „Hlavní proudy teorie a výzkumu sociální stratifikace“. Pp. 277–308 in Šubrt, J. a kol. *Soudobá sociologie II: Teorie sociálního jednání a struktury*. Praha: Karolinum.
- Šiklová, J. 1995. „Inhibition Factors of Feminism in the Czech Republic after the 1989 Revolution.“ Pp. 33–43 in Čermáková, M. (ed.). *Women, Work and Society*. Prague: Institute of Sociology.
- Šiklová, J. 1997. „McDonald's, Terminators, Coca Cola Ads – and Feminism? Imports from the West“. Pp. 76–81 in Renne, T. (ed.). *Anna's Land. Sisterhood in Eastern Europe*. Oxford: Westview Press.
- True, J. 2003. *Gender, Globalization, and Postsocialism: The Czech Republic after Communism*. New York: Columbia University Press.
- Tuček, M. a kol. 2003. *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Víznerová, H. 2007. *Rodičovství v životě migrujících žen. Zpráva z projektu „Souvislosti proměn pracovního trhu a forem soukromého, rodinného a partnerského života v české společnosti“*. Dostupné na: http://www.soc.cas.cz/promeny/download/584/Rodicovstvi_migrace.pdf. (Naposledy navštíveno: 25. 10. 2008).
- Weber, L. 1998. „A Conceptual Framework for Understanding Race, Class, Gender, and Sexuality.“ *Psychology of Women Quarterly*, 22: 13–32.
- West, C., Fenstermaker, S. 1995. „Doing Difference“. *Gender Society*, 9 (1): 8–37.
- Wichterich, C. 2000. *Globalizovaná žena*. Praha: proFem.
- Winter, B. 2006. „Religion, Culture and Women's Human Rights: Some General Political and Theoretical Considerations“. *Women's Studies International Forum*, 29: 381–393.

Poznámky:

- 1 Článek vznikl s podporou GA AV ČR (reg. n. KJB 700280603). Chci poděkovat za podnětné komentáře oběma osobám recenzujícím tento text a dále kolegům K. Vojtíškové a J. Šafrovi.
- 2 Ponechávám stranou diskurs postkoloniálního feminismu a multikulturního feminismu, které byly již do českého prostředí uvedeny (viz Knotková-Čapková 2007, 2008).
- 3 Pro výraz „women of color“ by se v češtině dalo používat „ženy jiné barvy pleti než bílé“. Podobně černý feminismus může být problematickým pojmem, ale užívám ho zde, neboť se k němu Afroameričanky hlásí.
- 4 O vývoji teorie česky také z odlišného úhlu pohledu viz Fraser (2007).
- 5 Česky více viz Kolářová (2006a).
- 6 Tematizování intersekcce je v Evropě spojeno s uvažováním o diverzitě a multikulturalismu. V rámci feminismu se vedou diskuse, zda je multikulturalismus špatný pro ženy (Nussbaum 2000; Okin a kol. 1999; Phillips 2007; Winter 2006 apod.).
- 7 Ačkoli v sociologické teorii se používá, tak lidé, jak jsme zjišťovali ve výzkumu vnímání distancí v české společnosti, tento pojem odmítají vzhledem k negativním konotacím ve spojení s minulým režimem, případně pojem neznají a nepoužívají, rozhodně se s termínem pozitivně neidentifikují (více Kolářová 2008).
- 8 V otázce prolínání genderu a dalších nerovností ve vztahu k feminismu byla v ČR reflektována otázka sexuality (viz Sokolová 2006; Spencerová 2006 a další).

PhDr. Marta Kolářová, Ph.D., pracuje v Sociologickém ústavu AV ČR, zabývá se nerovnostmi v souvislosti genderu, třídy a etnicity a dále genderovými aspekty globalizace a sociálních hnutí.

GENDER A ROZVOJ: CO NÁS ROZDĚLUJE, CO NÁS SPOJUJE / ONDŘEJ HORKÝ

Gender and Development: What Keeps Us Apart, What Keeps Us Together

Abstract: While gender has gained serious credit on the international development research and policy agenda, it is not reflected in Czech development studies. Likewise, the situation of women living in the developing world has been tackled by Czech gender studies only occasionally. This lack of attention from both the Czech academia and Czech civil society is owing to the slow reconstruction of both interdisciplines during the transition and to the prevailing liberalism of Czech society. Even though links between gender and poverty are reflected in the mainstream discourse of international organizations, the author criticizes their underlying liberal assumptions from the viewpoint of feminist economics without acknowledging the capacity of postmodern feminists to tackle lived poverty. While the grassroots women's movements in the South reveal diverse theoretical backgrounds, in Czech development cooperation gender is only formally

reflected in policy and operational documents. The author demonstrates this strong gender blindness through the example of a presumably gender neutral project on agricultural education in Angola. Czech development cooperation has supported only a few gender projects, which were intended especially for at risk women. In conclusion, the author advocates mainstreaming the gender perspective into Czech development cooperation and, by extending the scope of the feminist standpoint theory, argues that the development constituency cannot be genuinely pro-poor without paying special attention to women and the gender constituency cannot pretend to defend women's rights without paying attention to the poor living in the South.

Keywords: gender, development, poverty

S Margaret jsem během prvních měsíců svého pobytu v ugandské vesnici Malongwe strávila více času než s kým-koliv jiným. Během přípravy komunitního projektu pro místní ženy jsem bydlela v jejím domku a předpokládala, že jako stejně stará žena mohu jejím problémům rozumět lépe než mužská část našeho českého týmu. Myslela jsem, že tím pádem mohu i lépe ošetřit projekt, který jsme s místními ženami připravovaly. Brzy ale vyšlo najevo, že se naše osudy, životní podmínky a práva liší tak dramaticky, že metoda „mezi námi ženami“ jen tak snadno aplikovat nepůjde.

Lenka Černá (2006),

bývalá vedoucí projektu Adopce na dálku

Česká genderová studia se po dlouhá léta zajímala o rozvojový svět jen okrajově.¹ Rozvojová studia a další společenskovední obory se zaměřením na Afriku, Asii a Latinskou Ameriku zase v převážné většině případů opomíjely genderové aspekty svého výzkumu a výuky. Situace mimo akademickou sféru je obdobná: gender ani rozvoj se v Česku neřadí mezi společenské a politické priority. Prostor věnovaný jejich průsečíku zůstává zanedbatelný a úvodní citace praktičky rozvojové pomoci tak představuje vzácný příklad uvažování, jehož nepřítomnost má pro teorii i praxi rozvoje a genderu dalekosáhlé důsledky.

V tomto článku chci ukázat, že reflexe styčných bodů genderových a rozvojových studií je nezbytná pro pokrok na obou výzkumných polích. Oba meziobory jsou propojeny s občanskou společností a vyrovnávají se s dilematy univerzalizmu a relativismu, liberalismu a poststrukturalismu. Obě nedávno vzniklé akademické komunity v českém prostředí často nekriticky přejímají diskurs a agendu vnějších politických aktérů, ať se jedná o mezinárodní organizace nebo Evropskou unii. Současná pozornost k genderu a rozvoji může díky své citlivosti k rozmanitým kulturním kontextům rozšířit a prohloubit naše porozumění každodenně používaných pojmů.

Věřím také, že tato reflexe umožní nejen zkvalitnit rozvojovou spolupráci tak, aby pomohla chudým mužům i chudým ženám žijícím zejména na globálním Jihu, ale i zlepšit politiky rovných příležitostí v České republice v duchu Rousseauova citátu: „Chcete-li studovat lidi, musíte se podívat do své blízkosti, ale pro studium člověka se musíte naučit upřít svůj pohled do dálky.“ (Rousseau in Mahieu 2001: 68). Co platí pro člověka, platí i pro muže a pro ženy a pro vztahy mezi nimi zvlášť. Pohled do dálky je přínosný i tehdy, když nás zkušenosti jiných naučí pouze to, že své vlastní

zkušenosti nemůžeme zobecňovat ve velkých, společenskou realitu vyčerpávajících modelech a promítat je do samospásných politických projektů.

Proto nejdříve poskytnu krátký přehled utlé literatury dotýkající se tematicky genderu a rozvoje v českém jazyce a proberu možné důvody, proč téma dlouho unikalo zájmu české akademické komunity. Ve druhé části se zaměřím na gender v současném rozvojovém diskurzu mezinárodních organizací, zejména v *Rozvojových cílech tisíciletí*, a na fakta, která předkládá jako ospravedlnění následných rozvojových politik. S využitím epistemologické kritiky feministické ekonomie v třetí části poukážu na hranice přístupu mezinárodních organizací. Následující tři části spočívají v přehledu (a diskusi) feministických teorií rozvoje s důrazem na pnutí mezi liberálními a postmoderními přístupy, v možném východisku, které nabízí teorie stanoviska, a v ilustraci třemi příklady ženských hnutí Jihu.

V posledních dvou částech se vracím do České republiky a na základě rozboru dokumentů zahraniční rozvojové spolupráce a polostrukturovaných rozhovorů s jejich realizátory a realizátorkami upozorňuji na nízkou genderovou citlivost české rozvojové spolupráce a rozporné výsledky zdánlivě genderově neutrálního projektu v oblasti vzdělávání v Angole. Článek uzavírám výzvou k začleňování genderu do české rozvojové politiky jako podmínky pro naplňování jejího cíle snižování chudoby.

Sebezahleděnost českého výzkumu nových mezioborů během transformace

Genderová studia se v České republice zrodila až poté, co se akademická sféra po sametové revoluci zbavila svého ideologického základu. Výzkum vztahů mezi muži a ženami byl do té doby nemyslitelný: komunistická strana jej označovala za buržoazní pavědu, která se snaží rozklínit boj dělnické třídy proti třídním nepřátelům a která brání uskutečnění socialismu (Šiklová 1997: 266). V případě ekonomie a mezinárodních vztahů, které se zajímaly o „hospodářsky méně rozvinuté země“ a bývalé kolonie, znemožňoval strukturalistický přístup marxismu-leninismu zviditelnit místní projevy vícerozměrné chudoby, ústředního pojmu současných rozvojových studií. Komunistická ideologie také popírala zobrazení kulturních odlišností, nerelevantních pro teorii třídního boje.

Období 90. let se neslo v obnovení – či spíše v kopírování – společenských věd Západu, zejména v jejich anglosaské tradici. Důvody, proč tehdy nevěnovala česká genderová

studia Jihu dostatečně prostoru, vysvětluje Tereza Kodičková ve své anglicky psané diplomové práci, kterou shrnuje v článku s příznačným názvem *Co je nám do třetího světa* (Kodičková 2002a, 2002b).² Tvrdí, že v českých akademických textech převládá liberální feminismus, protože alternativní pohledy mohly být jednoduše fyzicky nedostupné a české vědkyně a vědci se spokojili s texty, které získali od zahraničních partnerských institucí. Právě liberální přístup navíc oceňují západní politické struktury: dnešní politika Evropské unie, která klade důraz na rovné příležitosti na trhu práce a na vstup žen do politiky, se podle autorů v důsledku neliší od požadavků liberálních feministek v USA 70. let minulého století. Svoji roli jistě sehrály i liberalismus jako dominantní politický proud v období transformace a důvěra v jednotnost konceptů jako „žena“ nebo „národ“, která vychází ze zdánlivé jednodušnosti české společnosti. K nim lze přiřadit i víru, že kopírováním středního proudu Západu se Česko stane jeho plnohodnotnou součástí (Kodičková 2002a: 91–92).

Argumenty inspirované postkoloniálními studiemi bych doplnil ekonomickým faktorem: grantovou politikou západních organizací, které hrály velkou roli v obnově a směřování občanské společnosti po roce 1989, zejména Evropské komise. Potřeba západních neziskových organizací získat pro úspěšné získání financí i protějšky v nových členských zemích vede k otevírání témat, pro která neexistuje místní „poptávka“. Zatím první studii, která sleduje gender v české rozvojové spolupráci, financoval například fond založený Irskem a Nizozemskem v roce 2004 na podporu rozvojové spolupráce v nových členských zemích (Kosatíková 2008). To, že se od 90. let do současnosti příliš nezměnilo, potvrzují i zástupkyně neziskového sektoru. Podle jedné z nich „české genderové organizace pracují s konceptem rovných příležitostí žen a mužů, který se zaměřuje ve velké míře na Evropany a Evropany s určitým vzděláním a sociálním zázemím“ (Sokačová in Appeltoová 2008). Genderová občanská společnost proto nedokázala rozvojovou spolupráci nabídnout potřebnou expertizu.

V akademické sféře se zájem zvyšuje postupně teprve v posledních letech. Blanka Knotková vyučuje na genderových studiích Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy předměty *Genderová problematika třetího světa* a *Postkoloniální studia z hlediska genderové analýzy*. Přímo o rozvoji a genderu přehledově publikovala Marta Kolářová (2005), v dalších textech, včetně těch publikovaných na stránkách tohoto časopisu, se však genderu dále věnuje spíše ve vztahu ke globalizaci (např. Kolářová 2007). Globalizace jako zdánlivě samovolný proces rozšiřování trhů jistě ovlivňuje ženy a muže v Africe, Asii a Latinské Americe. Problematiku genderu v rozvojovém světě však nelze zúžit pouze na změny ve struktuře a institucionálním rámci globální ekonomiky, ale také na dopad rozvojových politik dárcovských zemí, místních vlád a mezinárodních organizací. Zatímco globalizace většinou vychází z politické ekonomie, víceoborová rozvojová studia, silně ovlivněná sociálně-kulturní antropologií, obsáhnou širší záběr aspektů života na globálním Jihu.

I když se jim tolik nedaří vypořádat s problematikou globálních nerovností, dokážou lépe uchopit pojem chudoby.

Obdobně pak česká rozvojová studia opomíjejí gender. Transformující se země se zahleděly do svých vlastních problémů a dočasně ztratily zájem o mimoevropská teritoria. Přerušení poskytované rozvojové pomoci se odrazilo i v oslabení zájmu o výzkum a výuku rozvojových studií, která se po svém obnovení také soustředila na přejímání dominantních proudů. Část výzkumu, jeho popularizaci a vzdělávání navíc převzal neziskový sektor, který často nerozlišuje mezi akademickými zdroji a politickými dokumenty. Kritický přístup k rozvoji, jehož hodnověrnost významně snižovala nadvláda liberálního myšlení v České republice, se proto rozvíjí teprve v současnosti (viz např. Daněk et al. 2008).

Gender, ženy a muži v rozvojovém diskurzu mezinárodních organizací

Podívejme se nejdříve na gender v rozvoji z hlediska přístupu mezinárodních politických aktérů. Rozvojový diskurs na počátku 21. století určuje především Organizace spojených národů spolu s dalšími mezinárodními organizacemi. Jejich priority se postupně odrážejí i v rozvojových politikách jednotlivých zemí nebo Evropské unie. Osm *Rozvojových cílů tisíciletí* přineslo díky své jednoduchosti a přehlednosti do širšího povědomí nejen problematiku světové chudoby obecně, ale také otázku genderu v rozvoji. Třetí z osmi cílů zní anglicky „Promote gender equality and empower women“, tedy doslova prosazovat genderovou rovnost a zplnomocnit ženy (United Nations 2008).³

Zahrnutí genderu do Rozvojových cílů je významné již proto, že s dokumentem souhlasily i vlády zemí, které přiznávají ženám výrazně menší rozsah práv než mužům. Snaha nabídnout jednoduchou cestu ke sledování pokroku v realizaci cílů však přivedla OSN k obtížnému stanovení ukazatelů úspěchu či neúspěchu v jejich plnění. K třetímu cíli váže jediný úkol: odstranit nerovnosti mezi pohlavími v klíčové oblasti vzdělání. Ačkoli podíl dívek navštěvujících základní školy roste rychleji než podíl chlapců, 40 milionů dívek do školy vůbec nechodí a mnoho dalších ji nedokončí (UN Statistics Division 2007: 12–13). Údaje jsou pouze přibližné, protože mnoho zemí nedokáže statistiky vytvářet a kvantitativní data pochopitelně nemohou odkrýt kvalitu ani přiměřenost vzdělání.

Poměrně nízké nerovnosti v základním školství by neměly zakrýt skutečnost, že v současnosti na každého negramotného muže připadají dvě negramotné ženy. V přístupu ke vzdělání tedy rozvojové země dosáhly během několika generací jednoznačného úspěchu. Na následujících stupních školství se však genderové nůžky dále rozvírají. OSN dále sleduje – bez bližšího stanovení cílových hodnot – rovnost žen s muži na pracovním trhu a zplnomocnění žen zprostředkovaně v míře politického zastoupení. Muži ve všech rozvojových regionech obsadili většinu pracovního trhu mimo zemědělství, v jižní Asii dokonce z celých čtyř pětín, a takový je i jejich průměrný podíl ve světových parlamen-

tech. Projekcí současných trendů se třetí rozvojový cíl splnit nepodaří a 40 % podílu žen v parlamentech rozvojový svět dosáhne až roce 2045 (UNIFEM 2008: 22).

Přes omezenou vypovídací schopnost kvantitativní přístup k genderu a rozvoji nabízí důležité zjištění: nerovnosti mezi ženami a muži nutně nesouvisí s celkovou vyspělostí země i v těch ukazatelích, které usilují o kvantifikaci širšího pojetí lidského rozvoje, jež zahrnuje příjmy, vzdělání a zdraví (dále viz Syrovátka 2008). Rozdíly mezi žebříčky, které seřazují země světa podle indexu lidského rozvoje upraveného i neupraveného o nerovnost žen a mužů (*Gender-related Development Index*), jsou značné. Saudská Arábie zaostává o 13 míst, zatímco Belize se posune 20 míst dopředu (UNDP 2007: 327). A v pořadí míry genderového zplnomocnění (*Gender Empowerment Measure*), které oproti rozvojovým cílům zahrnuje podíl žen v politice, na kvalifikované pracovní síle a rozdíly v příjmech žen ve srovnání s muži, vedle sebe těsně sousedí Japonsko s Moldávií nebo Rusko s Etiopií (UNDP 2007: 333).

Kromě toho se některé další rozvojové cíle dotýkají přímo žen. Čtvrtý cíl „zlepšit zdraví matek“ vychází ze skutečnosti, že každý rok zemře kolem půl milionu žen na obtíže spojené s těhotenstvím a porodem; úmrtí 7 milionů dětí ročně také postihuje především ženy, které se o ně starají. A v subsaharské Africe a Oceánii se HIV/AIDS nejčastěji nakazí opět ženy. (UN Statistics Division 2007) Zde se však zaměření na *vztahy* mezi muži a ženami začíná vytrácet. Důvody postižení vyššího počtu žen nejsou pouze biologické: ženy se stávají často oběťmi mužského násilí, o rizicích nákazy mají méně znalostí a jen těžko si mohou vynutit použití ochrany při pohlavním styku. V mnoha zemích se muži nepodílejí na péči o děti a těžká práce žen zvyšuje riziko zdravotních komplikací v období po porodu. V oblastech zasažených válkami pak muži chybějí a mnoho domácností Jihu vedou ženy.

Zcela mimo rozvojové cíle spadá další silně genderově podmíněný fenomén: některé společnosti si ženy ani nepřejí. Odhadem na světě schází nejméně 100 milionů žen, které se vůbec nenarodily nebo zemřely v důsledku potratů a horší zdravotní péče, než bývá poskytována chlapcům. V Číně chybí každá sedmá dívka (Sen 2003). Ženy také později umírají a jejich vdovství je v zemích bez sociálního zabezpečení mimořádně náročné. V některých kulturách jsou vdovy takřka vyloučeny z většinové společnosti. Rozdíly ve věku dožití mužů a žen nejsou pouze biologické a kolísají podle regionů. Muži jsou oproti ženám náchylnější k násilí, rizikovému chování, kouření a alkoholismu, zatímco ženy více prostředků věnují na vzdělání a zdraví svých dětí. Předčasná smrt mužů zůstává problémem sama o sobě (Knodel, Ofstedal 2003). Pokud se muži octnou v situaci nejistého výdělků a nedaří se jim naplňovat tradiční roli živitele rodiny, mohou vůči ženám získat komplex méněcennosti. Krize maskulinity se přitom nejčastěji projevuje násilím na ženách. Ovšem žádný rozvojový cíl, který by se týkal mužů, neexistuje a pro mezinárodní organizace tak zůstávají „problémem“ k řešení pouze ženy.

Kritika genderové slepoty rozvojových statistik z pohledu feministické ekonomie

Na první pohled tedy rozvojový diskurs středního proudu věnuje genderu dostatečné místo, na druhý pohled zjistíme, že se spíše zaobírá ženami, aniž by bral v úvahu muže. Není pochyb o tom, že kvantitativní kritéria, která tvoří srdce *Rozvojových cílů tisíciletí*, mohou bez triangulace kvalitativním výzkumem poskytnout jen omezený obraz společenské reality. Závažnější překážku pro jejich hlubší vypovídací schopnost však kladou genderová slepota a zkreslení v ekonomickém přístupu k rozvoji, který dosud hraje významnou roli v diskursu mezinárodních organizací. Feministická ekonomie rozlišuje čtyři úrovně zkreslení neoklasické ekonomie, o kterou se opírají zejména mezinárodní finanční instituce: jedná se o úroveň modelů, metod, témat a výuky ekonomie (Nelson 1995). Rozsah tohoto textu neumožňuje jejich plný rozbor (viz např. Ferber, Nelson 2003), a proto se zaměřím pouze na nejvýraznější zkreslení související s problematikou rozvoje.

Přes závazky Světové banky začleňovat gender do svých politik (World Bank 2001) dnes nikdo neví, kolik chudých mužů a žen na světě žije. Počet lidí žijících pod hranicí krajní chudoby, která byla v roce 2008 stanovena na 1,25 USD denně v paritě kupní síly v cenách z roku 2005, totiž Světová banka nerozlišovala podle pohlaví ani v předcházejících odhadech, ani v nově opravených statistikách (Chen, Ravallion 2007, 2008). Ani způsob, jak Rozvojový program OSN došel k závěru, že ženy tvoří více než dvě třetiny těch nejchudších, není jasný (UNDP 1995: 4). Toto tvrzení se však v literatuře opakuje již více než jedno desetiletí. Nabízí se však otázka, do jaké míry je genderování extrémní chudoby relevantní, když během jednoho roku náhle narostl kvůli nevhodným statistickým postupům počet chudých z jedné miliardy o 400 milionů, takže přesáhl pětinu světového obyvatelstva.

I kdyby statistiky prokázaly svoji důvěryhodnost, dokázaly by započítat pouze ty hodnoty, které prošly tržním oceněním. Zdání, že ženy pracují méně než muži, ale leží jen krok od doporučení, aby mezinárodní organizace podporovaly větší zaměstnanost žen. Pokud však za práci označíme veškeré domácí práce, které lze nahradit někým jiným než členy domácnosti, a místo finanční hodnoty se zaměříme na časovou náročnost, zjistíme, že takřka ve všech společnostech pracují více ženy než muži. Obecně v rozvojových zemích a na venkově pracují lidé i o několik hodin déle než v zemích rozvinutých a platí, že čím je žena chudší, tím více práce zastává ve srovnání s mužem.

To, že ženy pracují více, však ani zdaleka neznamená, že by za svoji práci dostávaly odpovídající odměnu. Zatímco přibližně tři čtvrtiny času stráveného prací dostanou muži zaplacen, ženy obdrží plat za pouhou třetinu. V statistických výkazech národního účetnictví tak mizí biliony amerických dolarů. A tato částka by byla ještě vyšší, kdyby za stejnou práci ženy nedostávaly nižší platy než muži, a kdyby povolání, která ženy častěji zastávají než muži, tedy především péče o domácnost, o blízké, ve zdravotnic-

tví nebo v oblasti sociální péče, nebyla společensky výrazně méně ceněna. (UNDP 1995: 87–98)

Lhostejnost vůči skryté či zjevné ženské práci má v politikách mezinárodních organizací a rozvojových agentur dlouhou tradici. Ještě v 70. letech programy rozvojové spolupráce věnovaly ženám jen malou pozornost. Vytvářeli je většinou experti-muži, kteří v rozvojových zemích přirozeně vyhledávali také své mužské protějšky (Boserup 1989). Zejména v subsaharské Africe muži, doposud méně aktivní v zemědělství, získali prostředky pro obdělávání plodin určených na vývoz. Za ně také obdrželi vyšší příjmy, zatímco zemědělskými inženýry opomíjené ženy se musely spokojit s tradičním pěstováním místních plodin pro každodenní obživu.

Celkově neúspěšné programy strukturálního přizpůsobování 80. let, které v situaci zadlužení donutily Mezinárodní měnový fond se Světovou bankou přijmout rozvojové země, postihly také především ženy. Liberalizace trhu s potravinami zvýšila cenu jídla a škrty v sociálních službách rozvojových zemí napjaly rodinné rozpočty natolik, že si ženy musely začít hledat práci mimo domov. Najednou neměly dostatek prostředků na služby, které si mohly dříve dovolit, včetně školství a zdravotnictví. Staly se tak jakýmsi „polštářem“, který pohltit vysoké „společenské náklady“ liberálních reforem. Světová banka v praxi zůstává věrná neoliberalismu a ženy považuje spíše za nový prostředek růstu než cíl sám o sobě (Elson 2006).

Globalizace má na vztahy mezi muži a ženami, ale také na vztahy mezi ženami navzájem rozporuplné dopady, což se projevuje například zapojením žen do globálních obchodních řetězců, ale i do globálních řetězců péče (Hochschild 2000). Zde na sebe naráží nejen posílení nezávislosti jedince na přetrhání rodinných pout, ale také feministická ekonomie na své hranice. Pokud se snaží genderové zkresení překonat dodatečnou kvantifikací domácí péče a lidské reprodukce, jak o to usiluje například ekonomka Diane Evers (2003), snižuje hodnotu lidského života na jeho tržní hodnotu a dostává tak soukromou sféru pod kontrolu hospodářských politik státu. Řečeno slovy Audre Lorde (2003: 121): „Neboť pánovy nástroje pánův dům nikdy nerozboří (*For the master's tools will never dismantle the master's house*)“. Otevírá se tak místo pro alternativní teoretické přístupy feminismu a pro ženská hnutí globálního Jihu.

Rozpory feministických přístupů od liberalismu po poststrukturalismus

Feministické teorie rozvoje nejsou svým dělením a vývojem v zásadě odlišné od feministických teorií obecně, a proto se zaměřím především na jejich aplikaci na rozvojový svět.⁴ Možná, že již první vlna feminismu ovlivnila koloniální politiku evropských mocností. Normativní koncept rozvoje a s ním spojené označení rozvojového světa za „zaostálý“ se však vytvořily až v období po 2. světové válce a feminismus do rozvojových studií vstoupil až na počátku 70. let v práci nizozemské ekonomky Ester Boserup, která označila „evropské usedlíky, koloniální správu a technické porad-

ce [za] výrazně odpovědné za zhoršené postavení žen v zemědělských odvětvích rozvojových zemí“ (Boserup 1989: 54). Mnohé projekty se také zakládaly na eurocentrickém pojetí úplně nukleární rodiny složené z matky, otce a dětí, a na spravedlivém rozdělení zdrojů v domácnosti (Østergaard 1992).

Feministická rozvojová teorie se začala rozvíjet v souvislosti s Dekádou OSN pro ženy v letech 1975–1985, kdy se liberální feministky druhé vlny spojily ve skupině *Women in Development* (WID). Tvrdily, že ženy nejsou dostatečně zapojeny do procesu rozvoje, a proto by měly překonat své tradiční předurčení pečovatelek a přispět svým vstupem na trh k hospodářskému růstu. Oproti tomu socialistické feministky hnutí *Women and Development* (WAD) oponovaly, že příčinou chudoby žen je právě to, že do rozvoje jsou již zapojeny přespříliš, avšak v nevýhodné pozici. Ve své inspiraci marxismem přirovnávaly vykořisťování proletariátu kapitálem k vykořisťování žen muži. Přebytek, který ženy vytvářejí domácími pracemi a péčí o muže a ze kterého se samy nemohou těšit, odpovídá zisku, který majitelé kapitálu přebírají dělníkům. Ženy proto ve svém boji proti patriarchátu měly zvolit podobné strategie jako dělnictvo v boji proti kapitalismu.

Jak WID, tak WAD však zůstaly v zajetí paradigmatu modernizace. Ať cestou liberální nebo socialistickou, ženy v rozvojových zemích by podle starších teorií měly směřovat k životnímu stylu západních žen. A především: do té doby byly zobrazovány jako oběti, a ne jako samostatné bytosti s vlastními životními strategiemi. Tento přístup kritizovaly především feministky z rozvojového světa. Gayatri Chakravorty Spivak kritizovala své francouzské soukmenovkyně pro jejich neschopnost uchopit životní situaci žen žijících ve třetím světě:

„Jakkoli to může znít neproveditelně a neúčinně, nevidím jinou cestu, než abych zdůraznila, že se musíme současně zaměřit na další otázky. Ne pouze: kdo jsem já? Ale také: kdo je ta jiná žena? Jak ji označuji? Jak označuje ona mě? Je to součást problematiky, kterou řeším? A právě nedostatek těchto neproveditelných, ale rozhodujících otázek způsobuje, že „kolonizované ženy“ jako „subjekty“ považují [západní] tazatelky za milá a účastná stvoření z jiné planety, která přicházejí a odcházejí, jak se jim zlíbí.“ (Spivak 1981: 179)

Obdobně kritizovala ve své esaji z roku 1991 Chandra Mohanty feministickou konstrukci Třetího světa jako monolitický blok vytržený z kontextu, ve kterém jsou zdůrazněny pouze domnělé, západními ženami projektované problémy žen Jihu místo jejich osobní zkušenosti a vlastního vnímání problémů. (Mohanty 2003) Současné antropoložky dokonce zpochybňují samotný význam západního genderového rozlišení pro jeho neschopnost vymanit se z individualistického pojetí světa: například v kečujské a ajmaršské kultuře je lidská existence natolik spjata s přírodou, že „v andském světě může být osoba za určitých podmínek

semenem, zvířetem, rostlinou, horu nebo něčím jiným“. Jakýkoli pokus „rozvíjet“ ženy tedy naráží na nepochopení a odmítnutí, pokud nevede k ničení místní kultury (Apffel-Marglin, Sanchez 2006: 14).

Toto pojetí se přibližuje postmoderním či postrozvojovým feministkám, které kritizují rozvoj obecně i rozvoj žen jako modernistický projekt, kterým Západ/Sever kolonizuje Jih, a proto kladou „rozvoj“ do uvozovek. Jisté je, že žádná typická žena třetího světa neexistuje, a pro západní feminist/k/y tak může být obtížně pochopitelné, že se v zemích Blízkého východu některé ženy rozhodly ve jménu feminismu znovu zahalovat. Ženská emancipace podle západního vzoru totiž pro ně znamená ztrátu vlastních kulturních hodnot a jejich nahrazení cizími (Abu-Lughod 1998). Neexistuje-li jednotná žena, jen obtížně může vzniknout hnutí, které by hájilo zájmy všech žen na celém světě, což je cílem rozvojových politik mezinárodních organizací.

Ne náhodou přispěly k feministickým teoriím rozvoje také afroamerické feministky, které poukázaly na to, že bohatá bílá žena může utlačovat chudou ženu jiné barvy pleti (např. Lorde 2003). Ženy, které nejsou v rozvojovém světě diskriminovány pouze jako ženy, ale také na základě své etnické, státní a třídní příslušnosti, proto musejí vytvářet koalice, tu se západními feministkami, tu s muži bojujícími proti chudobě nebo rasismu. Podle kritiků předchozích teorií je proto nutné všechny typy útlaku pojímat zároveň a ne odděleně: právě ty ženy, na které působí každodenně několik typů znevýhodnění současně, mají podle nich k rozvoji říci co nejvíce.

Tyto hlasy se spojily již v polovině 80. let ve skupině vědkyní a aktivistek *Development Alternatives with Women for a New Era* (DAWN). Sdílejí některé názory na uspořádání vztahů mezi Severem a Jihem s WAD, klade však důraz na místní strategie rozvoje. Zatímco původně skupina používala termín třetí svět jako „pozitivní sebeoznačení založené na boji proti mnohotvárným útlakům podle národnosti, genderu, třídy a etnicity“ (Sen, Grown 1985: 90), v současnosti upřednostňuje termín (globálního) Jihu (DAWN 2008). S dominantním proudem Gender a Development (GAD), který se alespoň na úrovni deklarací vtělil do rozvojového diskursu mezinárodních organizací včetně *Rozvojových cílů tisíciletí*, je spojuje přesun zájmu od žen ke vztahům mezi muži a ženami, podobně jako v rámci obecných feministických teorií. Svým současným důrazem na autonomii či zplnomocnění a na rovnost v liberálním slova smyslu tak dnes dominantní proud eklekticky spojuje někdy neslučitelné pozice (Richey 2000: 270).

Přes svoji citlivost ke kulturnímu kontextu se však ani DAWN nevyhnula kritice ze strany postmoderního feminismu. Kriemild Saunders (2002) poukazuje na to, že chudá žena stále zůstává prvotní obětí a problém okouzlení životním stylem kolonizátora zůstává nevyřešen. Znamená to tedy, že by se jakékoli úsilí o podporu žen přetavilo do jiné formy útlaku? Marnia Lazreg (2002: 123) pokazuje na paradoxní neschopnost postmoderní, zde konkrétně postrozvojové feministické teorie překonat národní, kul-

turní a politické hranice. Pochybuje také, zda se koncept chudoby založený na osobní výpovědi může propůjčit postmodernímu zkoumání. Kritizuje, že postrozvojoví teoretici a teoretičky ženy Jihu romantizují, když je vybarvují jako nezasažené dopady modernity a globalizace. Skutečně, tolik odmítaný „rozvoj“ je často právě tím, čeho chtějí v životě dosáhnout.

Postmoderní kritika modernity jako mocenského projektu Západu se může obrátit proti sobě samé, když lidem žijícím na globálním Jihu odepírá právo zvolit si západní životní styl. Jakkoli se dekonstrukce genderu ukázala přínosnou zejména pro sexuální menšiny, na postrozvojový feminismus lze do určité míry aplikovat kritiku butlariánského feminismu z pamfletu Marthy C. Nussbaum, jenž vypovídá nejvíce o „talentovaných mladých ženách, které nemusejí pracovat na změnách zákonů, sytit hladové, anebo útočit na moc prostřednictvím teorie spojené s hmatatelnou politikou. Mohou dělat politiku v bezpečí svých kampusů, zůstat na symbolické rovině a dělat subverzivní posunky vůči moci prostřednictvím řeči a gest.“ (Nussbaum 1999a: 13)

To však neznamená, že by pokrok v genderových studiích neměl otevírat nová témata v rámci pole genderu a rozvoje, ať se jedná o výzkum vztahů mezi muži, mužskostí a rozvojem (viz Yamanishi, Penzien, Drummond 2007) nebo o sexuální menšiny, vždy za předpokladu vysoké kulturní citlivosti. Převážná většina rozvojových projektů je doposud implicitně heterosexistická a na sexuální menšiny se jich zaměřuje jen naprosté minimum. Jejich zrovnoprávnění však podle Jolly (2000) brání, že mnoho lidí prožívá vztahy se stejným pohlavím v tajnosti a na rozdíl od žen netvoří „viditelnou“ část populace.

Odpověď teorie stanoviska pro teorii a praxi genderu a rozvoje

Domnívám se, že na nedostatky liberální, marxistické, postmoderní i dominantní genderové teorie rozvoje nabízí odpověď skupina DAWN, která klade důraz na participaci žen ve stanovení priorit rozvoje. Jistě, kdo by nesouhlasil s hnutím, které usiluje o „svět, ve kterém nerovnosti založené na třídě, genderu a etnicitě (*race*) zmizí v každé zemi a ve vztazích mezi zeměmi“ (DAWN 2008)? Uznání, že znevýhodnění na základě různých kritérií často působí souběžně, však nepředstavuje důležitý argument pouze pro politickou praxi, ale i pro výzkum. Soudím však také, že s pokračujícím poškozováním životního prostředí bude nutné po vzoru ekofeminismu do analytického rámce genderu a rozvoje zahrnout i přírodní zdroje a rozbor mocenských vztahů spojených s jejich přístupností.

S postupující globalizací se také v rámci rozvojových studií začíná přesouvat pozornost od národní k nadnárodní úrovni. Tariq Banuri doporučuje pohlédnout na celý svět jako na „Earthland“ čili jakýsi „Zeměstán“. Na globální úrovni dnes nalezneme větší nerovnosti než v rámci kterékoli země světa, a proto je možné svět považovat za jedinou, špatně spravovanou rozvojovou zemi (Banuri 2008).

Sever a Jih se stále rychleji vzdalují svému původnímu geografickému významu: v rozvojových zemích nalezneme ostrovy krajního bohatství a v rozvinutých zemích se nacházejí rozlehlé ostrovy chudoby. Chudoba dnes bezpochyby představuje jeden z nejvýznamnějších způsobů znevýhodnění žen i mužů, a je proto nezbytné ji zařadit po bok genderu, třídy, kasty, etnicity nebo postižení.

Co z toho vyplývá pro rozvojová a genderová studia? Sandra Harding (1991: 285) přináší cennou inspiraci ve své teorii stanoviska. Její sebereflexi v situaci feministky tváří rasismu a třídním nerovnostem lze však aplikovat i na gender a rozvoj: pokud obě akademické komunity nepopírají svoji nevyhnutelnou političnost, která vyplývá ze společenského zakotvení vědy, ani svoji snahu na přibližování se ke všeobecné platnosti, potom ti, kteří bojují proti globální chudobě, ale neberou v potaz nerovnosti mezi muži a ženami a ti, kteří bojují za práva žen, aniž by je zajímala chudoba Jihu, nejsou ve svém výzkumu celiství. Nestudovali by totiž *všechny* chudé a *všechny* ženy. Svůj výzkum by prováděli v zájmu úzkých zájmových skupin: bohatých žen Severu, anebo chudých mužů Jihu.

Pro praxi to znamená, že nikdo jistě nemůže mluvit a jednat jménem *všech* znevýhodněných, metodologie obou výzkumných polí však dnes nabízí dostatek nástrojů pro začlenění i jejich stanovisek. Žádný ze jmenovaných proudů nedokáže překonat skutečnost, že jakýkoli vztah k chudým je stejně jako kterýkoli jiný vztah ve své podstatě mocenský. Mocenské vztahy proto musí zůstat ve středu pozornosti všech rozvojových praktiků a praktiček. Ti si musejí nejdříve položit otázku, jakým právem zasahují či odmítají zasahovat do života žen a mužů v jiných společnostech. A to i v případě, že upřednostňují participativní metody rozvoje, které věnují dostatečný prostor pohledům chudých a zejména žen (srov. Mikkelsen 2005).

Rozmanitost myšlenkových základů ženských hnutí z Jihu

Zatímco mezinárodní organizace a rozvojové agentury v rozvinutých zemích věnují úsilí k propagaci svých projektů, hnutí žen v rozvojových zemích, která vycházejí zespodu společnosti tuto potřebu tolik nesdílejí, protože jsou odpovědná především svým členkám a příznivkyním. Přitom tyto více či méně formální místní (*grassroots*) organizace mohou k rozvojovým cílům, které si samy stanovily, prospět nejvíce. Samotná hnutí se však k myšlence rozvoje či feminismu vůbec hlásit nemusejí. Několik příkladů také ukazuje, že jejich myšlenkové základy se mohou výrazně lišit.

Mezi nejcitovanější patří odborová organizace *Self Employed Women's Association*, která dnes sdružuje téměř milion indických žen, především ve státě Gudžarat (SEWA 2008). Zakladatelky organizace na počátku 70. let trápilo, že ženy, které pracovaly jako nosičky na trzích Ahmedábadu, obchodovaly s použitým oblečením nebo zpracovávaly textil v neformálním sektoru na venkově, nepožívaly na rozdíl od řádně zaměstnaných mužů v továrnách sociální ochrany, možnosti vzdělávat se, posílat své děti do školky

nebo do školy, nebo se léčit v případě nemoci. Ačkoli SEWA se hlásí ke zplnomocnění, k feministickému hnutí se otevřeně nehlásí. Zajímá ji především ekonomická svoboda svých členek a tohoto cíle se jí daří naplňovat. Svým důrazem na soběstačnost je tak paradoxně liberální, což v očích některých teoretiček ospravedlňuje i tolik kritizované liberální feministické teorie (Nussbaum 1999b). Členkám se naopak nedaří zvyšovat svou gramotnost, vzdělání dětí nebo status v komunitě a mikropůjčky často vedou k většímu zadlužení, přesto priority organizace odpovídají největším starostem svých členek (Chen, Khurana, Mirani 2005).

Hnutí Chipko, které vzniklo jen o málo později v roce 1973 také v Indii, ve vesnici Reni v dnešním himalájském státě Uttarkhand, se však opírá o výrazně odlišné hodnoty. Chipko znamená přibližně „přimknutí“ a symbolizuje gesto odejmutí stromů, které ženy vlastním tělem nenásilně chránily před vykácením. Hnutí se tak staví proti hospodářskému rozvoji, klade důraz na soběstačnost živobytí ve smyslu nezávislosti na obchodě a na harmonický vztah s přírodou, kterou považuje především za ženskou hodnotu. Kvůli průmyslovému odlesňování v některých indických státech skutečně došlo až k zdvojnásobení času, který ženy musí každodenně věnovat shánění trochy dřeva na vaření. O propojení feministické teorie s místními ženskými organizacemi svědčí, že protestů Chipko se účastnila i Vandana Shiva, nejvýznamnější teoretička ekofeminismu. Ekofeministky podobně jako ženy ve hnutí Chipko zastávají celistvý pohled na vztah mezi muži, ženami a rozvojem. K nadvládě bohatých zemí nad chudými a mužů nad ženami přidávají i nadvládu člověka nad přírodou a města nad venkovem (Mies, Shiva 1993: 56).

Podobnou obavu sdílí i keňské Hnutí zeleného pásu (*Green Belt Movement*), které založila pod hlavičkou Národní rady keňských žen v roce 1977 Wangari Maathai. Sdružuje ženy, které již vysadily desítky milionů stromů, aby své komunity bránily proti odlesňování, erozi a vysychání půdy. Právě díky svému celostnímu přístupu, který spojuje péči o rozvoj, životní prostředí a mír, získala jeho zakladatelka Nobelovu cenu míru za rok 2004. Cílem hnutí je „mobilizovat komunitní vědomí pro sebeurčení, spravedlnost, lepší živobytí a bezpečnost a zachování životního prostředí“ (Green Belt Movement 2008). Koncepty používané hnutím, které založila první nositelka doktorátu ve střední a východní Africe, lze považovat za eklektické.

Ženská hnutí však mohou v jiných situacích čerpat z místních kulturních hodnot a stát se tak nepřenositelné mimo místní kontext.⁵ V celku lze tedy pouze některá hnutí přibližně přiřadit k jednotlivým teoretickým proudům, ale již na základě omezeného výběru příkladů lze uzavřít, že se mohou opírat o rozdílné přístupy. Proto se jako nejvhodnější teoretický základ rozvojové spolupráce jeví ten, který *ex ante* nestanovuje priority bez jejich spoluurčení s cílovými skupinami.

Nízká citlivost k genderu v české rozvojové spolupráci

Z první části textu vyplývá, že povědomí o genderu v rozvoji zůstává v Česku nízké. Přesto zde vzniklo několik projektů

zaměřených na ženy, podporovaných z veřejných rozpočtů nebo ze soukromých zdrojů. Gender však není dostatečně reflektován nejen ve vládních dokumentech, ale někdy ani v projektech zaměřených na ženy. Z teoretického hlediska se vládní dokumenty hlásí k rovným právům mužů a žen, projekty se však častěji odvolávají na koncept zplnomocnění, tedy druhou složku dominantního proudu GAD.

Zahraniční rozvojová spolupráce se zrodila podobně jako politika rovných příležitostí až v průběhu 90. let především v důsledku evropské integrace a dalších mezinárodních závazků. Vnější aktéři zde hráli důležitou roli, ať již svým přímým tlakem a nepřímým ovlivňováním veřejné správy, nebo prostřednictvím podpory občanské společnosti. Povědomí veřejnosti a politická podpora za nimi zaostávaly. Stát tak často přejímal evropské nebo západní standardy pouze formálně, aniž by je dokázal nebo měl vůli naplnit. Je příznačné, že základní koncepční dokument české zahraniční politiky zahrnuje v kapitole věnované rozvojové spolupráci závazek podílet se na „odstraňování nerovnosti žen“ jako neúplný větný člen (Vláda České republiky 2003: 18).⁶

Bez odkazu na zplnomocnění žen se liberální princip rovnosti mužů a žen v oslabené podobě odrazil i na operativní úrovni. V projektové dokumentaci české rozvojové zahraniční spolupráce jej lze najít mezi sedmi kritérii pro hodnocení udržitelnosti rozvojového projektu vedle vlastnictví projektu, dopadů na životní prostředí nebo vhodnosti zvolené technologie. Rozvojový projekt podporovaný z veřejných zdrojů by měl respektovat „specifické potřeby a zájmy mužů a žen, podporovat jejich rovný přístup k přínosům projektu a přispívat k odstraňování nerovností i v dlouhodobém horizontu.“ (Ministerstvo zahraničních věcí České republiky 2005a: 40)

Zahrnutí tohoto bodu soukromými firmami a většinou i nestátními neziskovými organizacemi však svědčí o nepochopení nebo lhostejnosti k genderovému kritériu.⁷ Někteří uvádějí, že budou dbát na rovné zastoupení mužů a žen v aktivitách projektu, téměř nikoho ale nezajímá, jaký podíl budou mít z výsledku projektu muži a ženy. Výjimku tvoří velké neziskové organizace, které mají zkušenost s výběrovými řízeními Evropské unie nebo mezinárodních organizací, pro které nepředstavuje kritérium rovnosti pouhou formalitu. V každém případě netvoří nutnou podmínku pro přidělení veřejných prostředků a v hodnocení projektu hraje zanedbatelnou roli. Ministerstvo zahraničních věcí jako koordinátor zahraniční rozvojové pomoci ani Rozvojové středisko Ústavu mezinárodních vztahů jako jeho bývalý poradní orgán ani nevytváří žádné statistiky projektů podle zaměření na ženy nebo na gender.

Citlivost nevládního sektoru lze na deklaratorní úrovni označit za obdobnou. „Gender mainstreaming“ je součástí požadavků kampaně Česko proti chudobě (2005). Gender Studies, o. p. s., jako jedna z účastnic kampaně nicméně v této oblasti nevyvíjí žádnou aktivitu. V politické oblasti klade důraz na ženy v rozvoji ve svém volebním programu Strana zelených jako jediná z parlamentních stran (Strana

zelených 2006: 55). Rovné příležitosti v rozvojové spolupráci však do části věnované rozvojové spolupráci ve vládním prohlášení koaliční vlády z roku 2006 neprosadila.

Vzdělávací projekt v Angole jako prostředek posílení mužské kontroly v zemědělství

Na vysokou míru genderové slepoty české rozvojové spolupráce chci poukázat na zdánlivě neutrálně genderovém projektu *Ustanovení centra zemědělského vzdělávání v provincii Bié*, realizovaného Institutem tropů a subtropů České zemědělské univerzity v letech 2003–2005. Na něj navázal projekt *Centrum zemědělského vzdělávání v provincii Bié*, který se realizuje v současnosti (2006–2008). Evaluační zpráva z prvního projektu v rozsahu téměř třiceti normostran, kterou vypracovali společně zástupkyně MŠMT, dva zástupci MZV, zástupkyně MZe a Rozvojového střediska totiž používá systematicky generické maskulinum „studenti“, takže není vůbec jasné, kolik studentů tvořily ve skutečnosti studentky. (Rozvojové středisko ÚMV 2004).

Český programový dokument pro tuto prioritní zemi tvrdí, že „potřeba posílení postavení žen je značná zejména v přístupu ke vzdělání a v zaměstnanosti mimo neformální sektor. Spolupráce ČR bude soustavně přispívat k posílení pozice žen v Angole.“ (Ministerstvo zahraničních věcí České republiky 2005b: 19). Podle realizátorů projektu stálo na počátku studijního programu asi 15 žen ze 100 přijatých. Studium nakonec dokončily v roce 2007 jen tři ženy a 14 mužů.⁸

Ačkoli angolské ženy není možné podle realizačního týmu formálně zvýhodnit, protože škola přijímá všechny zájemce a zájemkyně o studium, jejich role je „zohledňována i při hodnocení výsledků studia a během studia, i díky podílu žen mezi pedagogy je přístup k ženám studentkám lehce favorizující“. Nižší podíl žen je „dán sociální situací v zemi“: právě ony nemají častěji dostatečné znalosti pro středoškolské studium, což vyplývá mimo jiné z celkově špatného stavu základního vzdělávání na angolském venkově. Zvláštní výzvy pro realizační tým klade také vysoká porodnost, především mezi mladistvými. Těhotné studentky si mohou brát s sebou děti do výuky a mohou také studium přerušit, avšak jedna ze čtyř studentek měla během měsíce, kdy porodila, pouze osm zameškaných hodin. V zemi se sociálním zabezpečením, jako je Česká republika, je podobné vypětí těžko představitelné.

Ze strany místní správy ani českého zadavatele žádná iniciativa v oblasti genderu po celou dobu projektu nevznikla a vstřícnost realizátorů a realizátorek vůči studentkám z české strany také nebyla nijak institucionalizována. Gender byl vnímán spíše intuitivně ve stylu „co nás napadlo“.⁹ Angolskou společnost vnímají jako rozdělenou a i přes stereotyp muže poslouchajícího před svým domkem tranzistorové rádio a popíjejícího alkohol, se jeden realizátor na základě pozorování domnívá, že v nejchudších vrstvách pracuje na poli celá rodina, jejímž jediným zemědělským náčiním může být v nejchudších vrstvách pouze jedna kovová motyka. Diskriminace žen však byla „menší, než si předsta-

vovali“: zvláště matky jsou prý ve společnosti váženy a v angolské vládě zasedá několik ministryň. Celkově mají ženy formálně stejné právo studovat, avšak pro jeho naplňování nemají stejné příležitosti. Zřejmě kvůli genderově citlivé zaměstnanecké politice západních donorů přitom právě absolventky snadněji nacházejí pracovní uplatnění.

Přes snahu realizačního týmu zůstává nepopiratelným faktem, že český projekt v Angole v oblasti zemědělského vzdělávání podporuje především muže. Přitom v sousední Zambii ženy na venkově vyrábějí 70 % potravin a jen 20 % z nich je přímými příjemkyněmi peněz z jejich prodeje (Chongo 2007). Tak podrobné statistiky pro Angolu nejsou dostupné, nicméně i tam muži majetkově ovládají většinu půdy (IFAD 2007). Na rozdíl od českého projektu tvoří ženy až devět z deseti zapojených v komunitních venkovských projektech. V postkonfliktní situaci v Angole totiž vedou ženy třetinu domácností a představují dvě třetiny neformálního sektoru, který projekt opomíjí (PNUD 2005: 37).

Na jednu stranu tedy české úsilí může přispět k celkovému zvýšení výkonu angolského zemědělství, a v konečném důsledku tak prospívat i ženám: polovina absolventů a absolventek pokračuje ve studiu na místní vysoké zemědělské škole a v České republice, ostatní již pracují. Na druhou stranu ale v přímém rozporu s deklarovanými cíli české rozvojové spolupráce v zemi posiluje nerovnosti mezi muži a ženami v přístupu ke znalostem a kontrole zemědělských zdrojů. Původní kritika Ester Boserup z počátku 70. let, že západní rozvojová pomoc zanedbává ženskou pracovní sílu tím, že „pomáhá zavádět moderní tržně zaměřené zemědělství a podporuje produktivitu mužské práce“ zůstává o čtyři desetiletí později stále platnou (Boserup 1989: 54).

K začlenění genderu do české rozvojové politiky

Většina z mála českých projektů zaměřených na ženy se zaměřuje na ohrožené ženy, zejména nákazou HIV/AIDS, sexuálním násilím nebo postkonfliktními situacemi. Většinou se projekt omezuje na pomoc uzavřenému okruhu žen. Dvě případové studie ukazují, že projekt zaměřený na zplnomocnění žen může potvrzovat jejich tradiční role nebo že soukromé financování projektu v Africe se může opírat o meziženskou solidaritu v České republice. Pouze jediný projekt se zaměřoval na hlubší proměnu vztahů mezi muži a ženami a usiloval o jejich zplnomocnění i prostřednictvím reformy legislativy (viz příloha České rozvojové projekty zaměřené na ženy: přehled a případové studie, www.gender-online.cz).

Spolupráce zaměřená na změnu společenského vnímání ženami i muži se řadí mezi nejnáročnější, může však vést k dlouhodobým změnám i za cenu málo viditelných okamžitých dopadů. Také projekty, které podporují místní organizace žen, se mohou stát dlouhodobě udržitelnými. To, že jich české organizace doposud realizovaly pouze hrstku, by však nemělo zakrýt mnohem problematičtější „šedou zónu“ běžných projektů. Z jediného příkladu angolského

centra zemědělského vzdělávání je zřejmé, že zdánlivě genderově neutrální projekt může i přes citlivost svých realizátorů v konečném důsledku zvýhodňovat muže na úkor žen.

Rozvojové projekty rozhodně nelze vnímat jako hru s nulovým součtem ve smyslu, že by zvýhodnění mužů znamenalo okamžité zhoršení situace žen a že by tedy bylo lepší, kdyby celý projekt vůbec nevznikl. Z dlouhodobého hlediska se však projevuje dalším rozevíráním již tak dost otevřených nůžek genderových nerovností, čímž znehodnocuje dosažené úspěchy. Neziskové organizace, které realizují projekty pro ženy, však nejsou hlavním terčem mé kritiky. Z hlediska objemu veřejných prostředků i počtu projektů v zahraniční rozvojové spolupráci převládají firmy, jejichž cílem je především hospodářský výsledek a u nichž lze očekávat ještě mnohem nižší genderovou citlivost. Již tak pomoc realizovaná českým soukromým sektorem přispívá méně ke snižování chudoby, protože slouží jako nástroj české zahraniční a proexportní politiky.

Genderovou analýzu je nutné začlenit do všech kroků projektového cyklu, od formulace zadání přes návrh projektu, jeho realizaci a monitoring až po evaluaci. Genderovou slepotu či poloslepotu české rozvojové spolupráce není možné překonat několika novými projekty pro ženy, ale důsledným rozbořem předpokladů a dopadů všech nových projektů. Jak navrhuje Lenka Černá, citovaná v mottu článku, nejpřednějším úkolem zůstává, aby rozvojové projekty ženy nepoškozovaly.¹⁰

Pokud má být cílem rozvojových politik Severu snižování chudoby a pokud jsou ženy Jihu celkově chudší než muži, mezinárodní úsilí nebude úspěšné, jestliže se na ženy a na gender nebude zaměřovat přednostně. Větších úspěchů však česká rozvojová politika nedosáhne bez vzájemné spolupráce genderové a rozvojové konstituce. Výzva, aby se ve svém úsilí spojily, však neznamená, aby se sloučily. Úplné prolnutí obou agend by pouze znamenalo roztříštění sil a nemožnost dosahovat cílů v každé z oblastí. Gender a rozvoj bude sice i nadále rozdělovat důležitost, kterou obě konstituce připisují jednotlivým formám diskriminace, zkušenosti chudých žen z Jihu však pro ně představují společnou výzvu.

Literatura

- Abu-Lughod, L. (ed.). 1998. *Remaking Women: Feminism and Modernity in the Middle East*. Princeton: Princeton University Press.
- Apffel-Marglin, F., Sanchez, L. 2006. „Féministe développementaliste et néo-colonialisme dans des Andes“. *InterCulture*, No. 150: 7–22.
- Appeltová, M. 2008. „Genderová slepota rozvojové pomoci“. *Gita – Genderová a informační tisková agentura*. Dostupné online: <http://www.ta-gita.cz/publicisticno/genderova-slepota-rozvoje-pomoci/>
- Banuri, T. 2008. *The World is a developing country*. Dostupné online: <http://blip.tv/file/1022261>.
- Boserup, E. 1989. *Woman's Role in Economic Development*. London: Earthscan.

- Brownhill, L. S., Turner, T. E. 2003. *Feminism in the Mau Mau resurgence*. Dostupné online: <http://www.uoguelph.ca/~terisatu/mau.pdf>.
- Černá, L. 2006. „Neviditelná dřina“. *Rozvojovka*. Dostupné online: http://www.rozvojovka.cz/neviditelna-drina_221_423.htm.
- Česko proti chudobě. 2005. *Požadavky kampaně*. Dostupné online: <http://www.ceskoprotichudobe.cz/o-kampani/index.php?id=pozada>.
- Česko proti chudobě. 2008. *Rozvojové cíle tisíciletí*. Dostupné online: <http://www.ceskoprotichudobe.cz/o-kampani/index.php?id=rozcil>.
- Daněk, P., Navrátilová, A., Hildebrandová, M., Stojanov, R. 2008. *Approaching the Other: Four Projects of Western Domination*. Olomouc: Palacký University.
- DAWN. 2008. *About DAWN*. Dostupné online: <http://www.dawnnet.org/about.html>.
- Elson, D. 2006. „Women's Rights and Engendering Development“. Pp. 243–255 in Kuiper, E., Baker, D. K. *Feminist Economics and the World Bank. History, theory and policy*. London: Routledge.
- Evers, B. 2003. „Broadening the Foundations of Macroeconomic Models through a Gender Approach: New Developments“. Pp. 3–21 in Gutiérrez, M. *Macro-Economics: Making Gender Matter – Concepts Policies and Institutional Change in Developing Countries*. London: Zed Books.
- Ferber, M. A., Nelson, J. A. (eds.). 2003. *Feminist Economics Today: Beyond Economic Man*. Chicago: Chicago University Press.
- Green Belt Movement. 2008. *About The Green Belt Movement Kenya*. Dostupné online: <http://greenbeltmovement.org/w.php?id=30>.
- Greig, A., Hulme, D., Turner, M. 2007. *Challenging Global Inequality: Development Theory and Practice in the 21st Century*. New York: Palgrave Macmillan.
- Harding, S. 1991. *Whose Science? Whose Knowledge*. Ithaca: Cornell University Press.
- Hochschild, A. R. 2000. „The Global Nanny Chain“. *The American Prospect*, Vol. 11, No. 4.
- Horký, O. 2008. „Ženy, muži a rozvoj“. *Rozvojovka.cz*. Dostupné online: <http://www.rozvojovka.cz/index.php?id=200&idArt=33>.
- Chen, M. A., Khurana, R., Mirani, N. 2005. *Towards Economic Freedom: The Impact of SEWA*. Ahmedabad: Sewa Academy.
- Chen, S., Ravallion, M. 2007. „Absolute Poverty Measures for the Developing World, 1981–2004“. *World Bank Policy Research Working Paper*, No. 4211.
- Chen, S., Ravallion, M. 2008. „The Developing World Is Poorer Than We Thought, But No Less Successful in the Fight against Poverty“. *World Bank Policy Research Working Paper*, No. 4703.
- Chongo, K. 2007. Rural Zambian Women Produce 70 % of Food Supply. *Pan-African News Wire*, 7 October.
- IFAD. 2007. *Rural poverty in Angola*. Dostupné online: <http://www.ruralpovertyportal.org/english/regions/af-rica/ago/index.htm>.
- Informační centrum OSN. 2008. *Rozvojové cíle*. Dostupné online: <http://www.osn.cz/zpravodajstvi/zaber/?i=205>.
- Jolly, S. 2000. „Queering' development: Exploring the links between same-sex sexualities, gender, and development“. *Gender and Development*, Vol. 8, No. 1: 78–88.
- Knodel, J., Ofstedal, M. B. 2003. „Gender and Aging in the Developing World: Where Are the Men?“ *Population and Development Review*, Vol. 29, No. 4: 677–698.
- Kodičková, T. 2002a. *Are East European Women Eastern or European?* Praha: Univerzita Karlova, diplomová práce.
- Kodičková, T. 2002b. „Co je nám do Třetího světa aneb Zpráva o analýze českých akademických genderových textů“. Pp. 69–87 in Barša, P. *Politika rodu a sexuální identity*. Brno: Masarykova univerzita.
- Kolářová, M. 2005. „Gender a rozvoj“. Pp. 109–123 in Waisová, Š. *Ve stínu modernity. Perspektivy a problémy rozvoje*. Plzeň: Aleš Čeněk.
- Kolářová, M. 2007. „Gender v protestu sociálních hnutí proti globalizaci“. *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 8, č. 2: 7–14.
- Kosatíková, K. 2008. *EU-CIS Gender Watch. A Gender Analysis of the Czech Republic Developmental Aid*. Gdaňsk: The Network of East-West Women – Poland.
- Lorde, A. 2003. *Sister Outsider*. Carouge: Mamamélis.
- Mahieu, F.-R. 2001. *Ethique économique. Fondements anthropologiques*. Paris: L'Harmattan.
- Mies, M., Shiva, V. 1993. *Ecofeminism*. London: Zed Books.
- Mikkelsen, B. 2005. *Methods for Development Work and Research: A New Guide for Practitioners*. New Delhi: Sage.
- Ministerstvo zahraničních věcí České republiky. 2005a. *Manuál projektového cyklu zahraniční rozvojové spolupráce České republiky*.
- Ministerstvo zahraničních věcí České republiky. 2005b. *Program rozvojové spolupráce mezi Českou republikou a Angolou na období 2006–2010*.
- Ministerstvo zahraničních věcí České republiky. 2005c. *Program rozvojové spolupráce mezi Českou republikou a Vietnamskou socialistickou republikou na období 2006–2010*.
- Mohanty, C. T. 2003. „„Under Western Eyes“ Revisited: Feminist Solidarity through Anticapitalist Struggles“. *Journal of Women in Culture and Society*, Vol. 23, No. 2.
- Nelson, J. A. 1995. „Feminism and Economics“. *The Journal of Economic Perspectives*, Vol. 9, No. 2: 131–148.
- Nussbaum, M. C. 1999a. „The Professor of Parody“. *The New Republic*. Dostupné online: <http://www.akad.se/Nussbaum.pdf>.
- Nussbaum, M. C. 1999b. *Sex and Social Justice*. New York: Oxford University Press.
- Østergaard, L. (ed.). 1992. *Gender and development. A practical guide*. London: Routledge.
- Parpart, J. L., Conelly, M. P., Barriteau, V. E. 2000. *Theoretical Perspectives on Gender and Development*. Ottawa: International Development Research Centre.
- Peet, R., Hartwick, E. 1999. *Theories of Development*. Guilford Press: New York.

- PNUD. 2005. *Objetivos de Desenvolvimento do Milénio: Relatório de Progresso 2005*. Luanda: Programa das Nações Unidas para o Desenvolvimento.
- Richey, L. A. 2000. „Gender equality and foreign aid“. Pp. 247–270 in Tarp, F., Hjertholm, P. *Foreign Aid and Development: Lessons Learnt and Directions for the Future*. London: Routledge.
- Rozvojové středisko ÚMV. 2004. Zpráva z evaluace projektu Ustanovení Centra pro zemědělské vzdělávání v provincii Bié.
- Saunders, K. 2002. „Introduction: Towards a Deconstructive Post-Development Criticism“. Pp. 1–38 in Saunders, K. *Feminist Post-Development Thought*. London: Zed Books.
- Sen, A. 2003. „Missing women – revisited: Reduction in female mortality has been counterbalanced by sex selective abortions“. *British Medical Journal*, Vol. 327, No. 7427: 1297–1298.
- Sen, G., Grown, C. 1985. *Development, Crisis, and Alternative Visions: Third World Women's Perspectives*. New Delhi: Development Alternatives with Women for a New ERA (DAWN).
- SEWA. 2008. *About us*. Dostupné online: <http://www.sewa.org/aboutus/history.asp>.
- Spivak, G. C. 1981. „French Feminism in an International Frame“. *Yale French Studies*, No. 62: 154–184.
- Strana zelených. 2006. *Volební program Kvalita života*.
- Syrovátka, M. 2008. „Jak (ne)měřit kvalitu života. Kritické pohledy na index lidského rozvoje“. *Mezinárodní vztahy*, roč. 41, č. 1: 9–37.
- Šiklová, J. 1997. „Feminism and the Roots of Apathy in the Czech Republic“. *Social Research*, Vol. 64, No. 2: 258–280.
- UN Statistics Division. 2007. *The Millennium Development Goals Report 2007*. New York: United Nations.
- UNDP. 1995. *Human Development Report 1995: Gender and Human Development*. New York: Oxford University Press.
- UNDP. 2007. *Human Development Report 2007–2008: Fighting Climate Change: Human Solidarity in a Divided World*. Basingtoke: Palgrave Macmillan.
- UNIFEM. 2008. *Progress of the World's Women 2008/2009: Who Answers to Women? Gender and Accountability*. New York: United Nations Development Fund for Women.
- United Nations. 2008. *United Nations Millennium Development Goals*. Dostupné online: <http://www.un.org/millenniumgoals/>.
- Vláda České republiky. 2002. *Usnesení č. 91 ze dne 23. ledna 2002 ke Koncepci zahraniční rozvojové pomoci České republiky na období let 2002–2007*.
- Vláda České republiky. 2003. *Usnesení č. 223 ze dne 3. března 2003 ke Koncepci zahraniční politiky České republiky na léta 2003–2006*.
- Vláda České republiky. 2004. *Usnesení č. 302 ze dne 31. března 2004 k Zásadám zahraniční rozvojové spolupráce po vstupu České republiky do Evropské unie*.
- World Bank. 2001. *Engendering Development: Through Gender Equality in Rights, Resources, and Voice*. Oxford: Oxford University Press.
- Yamanishi, D., Penzien, K., Drummond, E. 2007. *Gender: Not Just Women. Masculinity in a Global Perspective, an Annotated Bibliography*. Dostupné online: <http://www.wid.msu.edu/resources/biblios/Masculinity.htm>.

Poznámky

1 Tento článek je výrazně rozšířenou a přepracovanou verzí analýzy Horký (2008). Jeho podtitul parafrázuje název konference World International Studies Committee *What Keeps Us Apart, What Keeps Us Together?*, která proběhla v červenci 2008 v Ljubljani. Srdečně děkuji všem, kteří ochotně poskytli rozhovory k problematice genderu v českých rozvojových projektech.

2 Až na jedinou výjimku nebyla citována v akademických databázích ani jinde na internetu, a proto se zdá, že její průkopnická práce zůstala nepovšimnuta.

3 Slosloví „genderová rovnost“ je v češtině celkem ustálené, výraz „zplnomocnění žen“ se však vyskytuje mnohem řidčeji. Tak či onak se původní smysl v nejčastěji používaných překladech třetího rozvojového cíle ztrácí. Informační centrum OSN v Praze (2008) překládá „Prosazovat rovnost pohlaví a posílit postavení žen“ a kampaň Česko proti chudobě (2008) spolu velkými rozvojovými neziskovými organizacemi upřednostňuje „Prosazovat rovnost pohlaví a posílit roli žen ve společnosti“. Volný převod, zřejmě motivovaný srozumitelností pro širokou veřejnost, tak zároveň vypovídá o bezradnosti rozvojové konstituce s genderovými pojmy. O opačné neznalosti svědčí v českém prostředí občasné použití slosloví „rozvojový feminismus“, který rozvojová studia neznají a pro množství feministických přístupů k rozvoji ani neuznávají.

4 Dobrý přehled poskytnou například Jane L. Parpart, M. Patricia Conelly a V. Eudine Barribeau (2000); v širším kontextu Richard Peet s Elaine Hartwick (1999) nebo nověji Alastair Greig, David Hulme a Mark Turner (2007).

5 V březnu 1992 se keňské matky politických vězňů snažily zastavit brutální útoky policie Moiova režimu proti demonstracím odhalováním svých vagín a proklínáním milicí, čímž využily své moci, kterou jim nad plodností připisuje místní kultura (Brownhill, Turner 2003). V deltě Nigeru se pak ženy uchýlovaly k „prokletí nahotou“ v protestech proti ničení životního prostředí ropnými společnostmi.

6 Podrobná koncepce rozvojové spolupráce sice v rámci svých průřezových cílů „rovnoprávnému postavení žen“ dává „zvláštní místo“. V žádném jmenovaném teritoriu však již nefiguruje jako sektorová priorita (Vláda České republiky 2002: 3) a v platné institucionální úpravě gender mezi cíli české rozvojové spolupráce mizí (Vláda České republiky 2004). Přesto se jako průřezové téma rovnoprávnost mužů a žen vyskytuje ve všech programových dokumentech prioritních zemí kromě Vietnamu, kde bylo dokonce povýšeno na podprioritu sektoru sociální péče. (Ministerstvo zahraničních věcí České republiky 2005c: 17).

7 Rozhovory s Danou Plavcovou, Michaelou Burdovou a Martinem Náprstkem z České rozvojové agentury, jaro 2008.

8 Jedna žena a jeden muž byli vybráni pro následující magisterské studium v České republice. V dalších ročnících tvoří podíl žen jednu třetinu a podíl žen mezi místními vyučujícími tvoří čtvrtinu. Nejméně polovinu českého týmu tvoří ženy, a to i ve vedoucích pozicích. Podle rozhovorů a/nebo e-mailové korespondence s Jiří Hejkrlíkem, Hynkem Cibochem, Martinem Lošťákem a Zdeňkou Horajsovou, kteří se podíleli nebo podílejí na projektu Institutu tropů a subtropů České zemědělské univerzity, prosinec 2007 – srpen 2008.

9 O genderu v Angole zpracovala jedna magisterská studentka diplomovou práci, ke dni odevzdání článku se mi

však bohužel nepodařilo zjistit ani její název a v databázi <http://www.feminismus.cz/diplomky.shtml> není uvedena.

10 Telefonický rozhovor s Lenkou Černou, bývalou vedoucí projektu Adopce na dálku, 26. srpna 2008.

Ing. Ondřej Horký je výzkumným pracovníkem Ústavu mezinárodních vztahů a doktorandem na Vysoké škole ekonomické v Praze. Zabývá se zejména teoriemi rozvoje a českou rozvojovou politikou.